

УДК 37(477.54/.62)(091) «17/18»

РОЗВИТОК ОСВІТИ СЛОБОЖАНЩИНИ У XVIII – XIX століттях

Боченко О. В.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

У цій статті надається аналіз розвитку освіти України у XVIII - XIX століттях: відкриття шкіл, училищ, класів, гімназій; їх становище, упорядкування, фінансування; склад учнів, вчителів; розклад дисциплін, які викладались у той час у різних типах навчально-виховних закладів; принципам та методам навчання. Увагу приділено змінам, які відбувались в освітніх закладах у зв'язку з розвитком міста Харкова. Особлива увага приділена започаткуванню, розвитку та впливу Харківського Колегіуму на культурне становище міста.

Ключові слова: «циферна» школа, архієрейська школа, Харківський Колегіум, «казенне» училище, «додаткові» класи.

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЕ

В XVIII -XIX столетиях

Боченко О. В.

Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина

В этой статье дается анализ развития образования в Слободской Украине в XVIII – XIX столетиях: открытие школ, училищ, классов, гимназий; их состояние, организация, финансирование; состав учеников и учителей; преподаваемые дисциплины в учебно-воспитательных учреждениях в то время; принципам и методам обучения. Внимание уделено различным изменениям в сфере образования в связи

с развитием города Харькова. Особенное внимание уделено основанию, развитию и влиянию Харьковского Коллегиума на развитие культуры города.

Ключевые слова: «циферные» школы, архиерейские школы, Харьковский Коллегиум, «казенное» училище, «прибавочные» классы.

DEVELOPMENT OF EDUCATION IN UKRAINE IN THE XVIII - XIX CENTURIES.

Bochenko O.V.

Kharkiv National University named after V.N. Karazin

The purpose of the article: to study the state of education in Ukraine in the XVIII – XIX centuries: the opening of new schools, gymnasiums, classes, colleges; children of what social groups of the population received education; what subjects were taught; conditions for the implementation of the educational process in these institutions and their role in the cultural development of Ukraine; analyze the changes that took place in education at that time; pay special attention to the role of the Collegium on the development of the city of Kharkov.

In the XVIII – XIX centuries various schools began to open. They worked at monasteries and churches. The first school was opened in 1675 in Akhtyrka. In 1732, there were already 131 parochial schools in Ukraine. Children received basic knowledge and the ability to read, count, write. The teachers were the ministers of the church. After a while, bishop schools began to open.

In 1726, such a school was transferred from Belgorod to Kharkov. This school later became known as the Kharkov Collegium. The first stage of the formation of the collegium lasted from 1726 to the mid-30s of the XVIIth century. At this time there was a paperwork and construction of the building. Supervised the colleague of Epiphanius Tikhorsky. In 1729, this school for children of the clergy was united with the Pokrov Church. In 1725 there were 300 pupils in this school, in 1727 there were 422 pupils, in 1737 there were 522 pupils, in 1823 there were 240 pupils, in 1833 there were 256 pupils. The collegium studied children of the clergy and other segments of the population. In 1840 17% of such children studied at the

school, in 1759 – 11%, in 1762 – 12%, in 1781 – 11%, in 1790 – 17%, in 1812 – 12%, in 1816 – 9%, in 1821 – 0%, in 1831 – 0%. Students, who paid for their education and students, who studied for public money studied at the collegium. In 1773 there were 24 such students, in 1774 – 30, in 1720 – 60 students. For orphans collegium had a hostel. Pupils could make money themselves during the exercise. They worked as teachers, tutors.

In 1792 there were 455 students and 13 teachers in the school; in 1813 – 769 students 11 teachers. The collegium taught: philosophy, history, geography, drawing, theology, French, German, Latin. In 1768, when the collegium appeared, «additional» classes for children of nobles. These classes prepared teachers, translators, surveyors, land surveyors, cartographers, musicians, singers. Training was free. Pupils could attend the college and «extra» classes. In 1773 there were 125 pupils in these classes (state school), in 1785 – 237 pupils, in 1795 – 260 pupils. In 1798 the main, small and state school merged into the main national school. In 1789 a gymnasium №1 was opened in Kharkov, in 1841 – the second; in 1870 – the Mariinsky gymnasium; in 1873 – a real school; in 1812 – the Institute of Noble Maidens. Since 1817 the Kharkov Collegium began to work according to the regulations of the religious schools.

Conclusions: XVIII, XIX centuries became the time of active opening of various educational institutions: schools, colleges, classes, gymnasiums, which influenced the development of Kharkov as a cultural center.

Постановка проблеми. Розвиток освіти України на сучасному етапі вимагає більш детального розгляду окремих часів в історії Української держави бо проблема формування соціокультурної та психолого-педагогічної компетенції майбутніх фахівців дуже гостра та актуальна. Тому ми звернулись до історії минулого Слобожанщини, щоб зробити окремий внесок у розвиток цих компетенцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає змогу вважати, що питання минулого України дуже актуальне у сьогоденні. За останнє десятиріччя цією проблемою займались такі науковці як Т. Ю. Горбань, Ю. А. Горбань, Л. В. Ульницька, А. П. Коцур, Н. В. Терес, І. Б. Атущенко, С. А. Макаруч, С. А. Макаруч,

В. Овчинников, Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. В. Серeda, В. В. Воропева, О. С. Марченко, Л. Ю. Посохова, А. Ю. Лейбфрейд, Г. Квитка та інші. Особливу роль у дослідженні цієї тематики, зокрема історії розвитку Харківського Колегіуму, зробила Л. Ю. Посохова, яка присвятила свою наукову працю 200 річчю Харківській єпархії Православної церкви.

Недостатні дослідження аспектів проблеми. Ми вирішили ще раз звернутись до дореволюційних праць Д. Багалія, А. Лебедева, Д. Міллера, щоб розглянути деякі питання розвитку освіти Слобожанщини у XVIII – XIX століттях, щоб зробити вклад у рішення проблеми формування соціокультурних компетенцій, пов'язаних зі знаннями історії рідного краю, майбутнього фахівця.

Формування мети статті: вивчити стан середньої освіти на Харківщині у XVIII – XIX століттях: відкриття нових класів, шкіл, гімназій, училищ; діти яких верств населення в них навчались; які дисципліни викладались; умови успішного здійснення освітнього процесу у цих закладах та їх вплив на розвиток культурного простору Слобожанщини; проаналізувати зміни, які відбувались в освіті у той період; звернути особливу увагу на роль Харківського Колегіуму на культурний розвиток Харківщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XVII – XVIII ст. в ряді міст Слобожанщини починають відкриватися при церквах школи. Перша школа була відкрита у 1675 році в Охтирці при Миколаївському храмі. У 1732 році на Слобожанщині було вже 131 церковно-приходська школа. З них у Сумському повіті було 48 шкіл, у Харківському – 20 шкіл: одна школа на 2455 чоловік. В цих школах діти козаків, багатих селян, міщан, духовенства отримували елементарні знання та вміння читати та писати, навчали їх дяки. Ці школи виникали з ініціативи населення та існували за його та церковні кошти.

У 1716 році у Белгороді була створена так звана «циферна» школа в 3 світлиці. Становище її було не дуже гарним, про що свідчать листи вчителів Привалова та Колесова, які писали до Белгородської провінції, що у школі холодно, тече дах та

немає печей. По духовному регламенту у «циферних» школах вчили читати, писати, рахувати, закону Божему та основам географії. Знаходились вони у відомстві адміралтейства, яке опікувалось учнями та вчителями. А. С. Лебедев пише, що вчилися в них молоді хлопці з сімей різних чинів. В той же час архієрея зобов'язувалась створювати свої школи для навчання дітей духовенства, які звільнялись від відвідування «циферної» школи. Ці школи створювались при архієрейських домах та монастирях. В них були класи фари або аналогії, інфіми, граматики, риторики, синтаксими, піітики, філософії, богослов'я. А. Лебедев пише, що ці школи давали мало знань, тому що форма «преобладала» над змістом. У Белгородській єпархії така школа з'явилась у 1722 році. К 1726 року в цій школі було вже 6 класів. Тому, хто закінчував цю школу, відкривались шляхи до державної служби.

У 1726 році князь М. М. Голіцин, який був в той час управителем Слобідської України, упевнив Єпіфанія перевести Белгородську архієрейську школу у Харків, що повинно було звеличити значення міста. Школа ця повинна була залишатись під управлінням архієрейським, але бути всестановим училищем, де б навчались як діти духовенства, так і інших верств населення, що дало йому право мати назву Колегіуму. Вся Слобідська Україна підтримала цю пропозицію: хтось дарував землі, хтось гроші, хтось будинки та різні господарські споруди. Єпіфаній приєднав до Колегіуму Озерську, Аркадіївську, Чугуївську землі. Колегіум також користувався так званим «хлебним» збором – 20 долі від монастирів, 30 долі від церков.

У 1732 році у самому Харкові було 5 шкіл при 4 церквах, при яких мешкали і самі «школьники» або «молодики» як називали вчителів. При Успенській Соборній церкві було 2 школи, де вчителювали 4 дяки (20, 20, 22, 30 років); при Троїцькій церкві була 1 школа та 8 дяків; при Благовіщенській церкві була четверта школа; при Воскресенській – п'ята. У 1787 році відкрилась ще одна школа (шоста) при Троїцькому приході.

Початковий етап формування Харківського колегіуму тривав з 1726 року до 30-х років ХУІІІ сторіччя, коли були створені документи, тривало будівництво у Харкові

духовної школи під керівництвом випускника Києво-Могилянської Академії єпископа Єпіфанія Тихорського. Для розташування училища був наданий будинок Шидловської, який був куплений Єпіфанієм за 500 рублів. У 1726 році був виданий указ Єпіфанія про створення «новоучиненої» академії, до якої потрібно було посилати дітей до навчання в різних науках та зобов'язати попів посилати на будівництво її цеглу. Постановою 1729 року школу об'єднали з Покровською церквою і разом вони стали називатися «Покровський училищний монастир». З 1729 року ректор колегіуму одночасно виконував і функції настоятеля монастиря. На 1766 рік за колегіумом значилися: слободи Клочки, Подворки, Ольшанка, Замоський Кут, Гуки; села Піски, Рубанівка; хутори Березівський, Лопанський, Липецький, Данилівський, Немишля та 2 винних заводи. На 1786 рік колегіум мав: 665 душ чоловічої статі, землі орної - 1796 десятин, землі сінокосної - 667 десятин, лісів - 1409 десятин, рогатої худоби - 69. Прибутки від майна дозволяли колегіуму утримувати багато сиріт та дітей бідняків. У 1808 році було прийнято статут, який регламентував діяльність духовних навчальних закладів: встановлено штатний оклад, визначено статус семінарії, метою якої була підготовка дітей до духовного звання, контроль здійснювала Києво-Могилянська академія та Комісія Духовних училищ. У 1841 році колегіум почав остаточне перетворення на духовну семінарію. У школу діти духовенства відправлялись примусово. У 1727 році єпископ Єпіфаній встановив штраф та відібрання духовного чину у батьків, які приховували своїх дітей від навчання. Деякий час Харківський колегіум не зобов'язував закінчувати повністю навчання. У 1725 році було 300 учнів, у 1727 році – 422, у 1737 році – 522, у 1823 році – 240, у 1833 році – 256 чоловіка. До початку ХІХ сторіччя колегіум був всестановим начальним закладом. У 1740 році в ньому навчалось 17% світських учнів, у 1759 – 11%, у 1762 – 12%, у 1781 році – 11%, у 1790 році – 17%, у 1812 році – 12%, у 1816 році – 9%, у 1821 році – 0%, у 1831 році – 0%.

В Харківському колегіумі навчались студенти з Київської, Чернігівської, Новоросійської, Тамбовської, Тульської губерній, Санкт-Петербургу, Сербії.

Учні поділялись на своєкоштні (які платили за навчання та самі себе отримували) та казеннокоштні (які визначались за рівнем батьківського майна). Казеннокоштних було у 1773 році – 24 учня, у 1774 році – 30 учнів, у 1720 році – 60 учнів. Для сиріт колегіум мав бурсу (гуртожиток), де за студентами наглядали, щоб відвертати від «безчинства та непристойності». Їжа було простою: молоко, сало, борщ, хліб, пшоно, яйця, сухарі. Студенти мали змогу заробляти собі кошти: вони працювали репетиторами, писарями.

Своєкоштні студенти проживали на приватних квартирах. У колегіумі існував інститут інспекторів: учні старших класів наглядали за молодшими.

З самого початку майже всі викладачі Харківського колегіуму були випускниками Києво-Могилянської академії: М. Слотвицький – викладач філософії, І. Григорович – викладав риторику, Г. Краснопольський – поетику, А. Кивачицький – граматику. З 40-х років ХУІІІ сторіччя викладачами вже були випускники Харківського колегіуму. Навантаження на кожного викладача було дуже великим. У 1792 році: 455 студента, 13 викладачів; у 1813 році: 769 студентів, 11 викладачів. Викладали: філософію, богослов'я, французьку, німецьку, єврейську, латинську мови, історію, географію, малювання. За національністю всі ректори Харківського колегіуму були українцями як і більшість викладачів. Першим ректором Колегіуму був Платон Малиновський, другим – Варлаам Тицинський – архімадрід Куряжського монастиря; третім – Митроіан Слотницький, четвертим – Афанасій Топольський, п'ятим – Гедеон Антонський, шостим – Рафаїл Мокренський, десятим – Варлаам Мисловський, який згодом став ректором Києво-Могилянської Академії; дванадцятим – архімадрід Досифей, який був ректором до 1800 року, коли була створена самостійна Слобідськоукраїнська єпархія, і Покровський монастир перетворено в архієрейський «дом». Жалування викладачів залежало від волі єпископа та ресурсів колегіуму. При Єпіфанії Тихорському вчителі 1 та 2 шкіл отримували (при повному забезпеченні від монастиря) по 5 рублів на рік; 3, 4, 5 шкіл – по 8 рублів; вчитель філософії отримував 14 рублів на рік. При архієпископі Досифеє ректор отримував 100 рублів; вчитель

богослов'я – 60 рублів; філософії – 60 рублів, піітики – 40 рублів; риторики – 25 рублів; всі інші по 15 рублів. При єпископі Луці Конашевичі у 1757 році вчитель отримував 335 рублів, при Іосафі Миткевичі – 445 рублів. Деякі викладачі займали посади служителів в церквах Харкова і одержували від цього дохід. Іноді вони до жалування получали пшеничне, житнє, гречане борошно, пшоно, ячмінь та інші продукти. До 1765 року викладачі були повністю на монастирському отриманні. Всі викладачі, крім одружених, мали кімнати у колегіумі. Обідали і вечеряли всі разом: у святкові дні 4 страви, у прості – 3: борщ, каша, жарке. У 30 роки ХІХ сторіччя викладачі були всі представниками духовенства. Випускник Харківського Колегіуму у своїх спогадах пише, що в порівнянні з іншими духовними училищами, навчання у Колегіумі було «превосходним», бо вчителі мали рідкий дар розвивати «здравий смысл» та прищеплювати «охоту» до навчання, що навчали вони «основательно» та привчали до простого, ясного та «благозвучного» формулювання своїх думок.

Повний курс навчання складався з восьми класів: фара, інфима, граматика, синтаксима, поетика, риторика, філософія, богослов'я.

1 клас (фара або аналогія) – навчали читанню та письму латиною.

2 клас (інфима) – граматичне навчання.

3 клас (граматика) – переклади з латини творів Я.Коменського, Цезаря, Целкарія, Кастелія та інших.

4 клас (синтаксима: чотири граматичних класи) – переклади з латини, який тривав до 5 годин на день. Від учнів вимагали говорити латиною і в колегіумі і в бурсі. Курс нижчих граматичних класів включав вивчення: слов'янської, російської, французької, німецької мов; арифметику, географію, катехізис.

5 клас (поетики) - у 1759 -1760рр. курс поетики читав Григорій Сковорода. З 1769 року за розпорядженням С.Миславського почалося викладання російської поетики за підручником «Краткое руководство к красноречию» М.Ломоносова.

6 клас (риторики) – переклади творів середньовіччя та епохи Відродження. Починали вивчати давньогрецьку мову.

7 клас(філософія) - два роки. Після закінчення цього класу більшість світських учнів закінчували навчання і займали різні посади.

8 клас (богослов'я: 2 або 4 роки) – учнів готували до церковних посад.

У 1727 році у Харкові у Покровській церкві з'являється перший церковний хор, який складався з учнів колегіуму. У 1765 році, за проханням Шаховського, Олсуф'єва, Паніна, в інструкції до губернатора Української губернії було дозволено відкриття «додаткових класів» при Колегіумі для дітей дворян. Ці класи відкрились у 1768 році. Вони готували викладачів, перекладачів, геодезистів, землемірів, картографів, артилеристів, художників, музикантів, співаків. В цих класах викладали: французьку, німецьку, італійську мови, математику, геометрію, малювання, інженерну та артилерійську справи, геодезію, живопис, архітектуру, історію, географію. У 1773 році з'явився клас вокальної та інструментальної музики. Навчання в «додаткових класах», як їх називали, тривало 4 роки. Ці класи були відкриті для дітей дворян, тому що діти дрібнопомісних дворян вчилися за казенний кошт, то ці класи стали мати назву «казенного» училища. Студенти мали право навчатись одночасно і в колегіумі і в «додаткових класах». Навчання було безкоштовне. Учні Колегіуму мали вільний вибір для вивчення різних дисциплін. Наприклад у 1779 році у класі поезії було 116 учнів: з них грецьку за власним бажанням вивчали 3 учні, німецьку мову – 1 учень, арифметику - 3 учні, історію та географію – всі. У 1781 році всього було 529 учнів: з них за власним бажанням вивчали грецьку мову – 46 учнів, французьку – 18, арифметику – 16, геометрію – 9 , історію та географію – 24. В перші роки навчання в училищі, крім слухачів колегіуму було 100 учнів, у 1773 році – 125 учнів, у 1785 році – 237 учнів, в 1795 році – 261 учень. В 1785 році серед учнів було: 120 дворян, 50 дітей духовенства, 86 дітей купців, ремісників, чиновників. Були випадки, коли після тривалих клопотань в училище приймали дітей козаків та багатих селян. У 1798 році «додаткові класи» були злиті із заснованим у 1789 році Харківським головним народним училищем, а дисципліни які викладались в цих «класах» стали викладатись у колегіумі. З 1805 року стали викладати медицину.

У 1788 році було вирішено відкрити у губернських містах головні народні училища, у малих - малі народні училища. Головне училище у Харкові будувалось за місцевий кошт. У 1798 році головне, мале та казенне училища Харкова були об'єднані в одне Головне народне училище. У 1779 році у Головному училищі навчалось 382 учні, серед яких 142 – діти дворян, 240 – діти ремісників, духовенства, чиновників. Наприкінці ХУІІІ ст. та напочатку ХІХ сторіччя у Харкові починає зростати мережа середніх навчальних закладів. Створене у 1789 році Головне Харківське училище було перейменовано на першу Харківську гімназію. У 1841 році відкрито у Харкові гімназію №2, у 1862 році – гімназію №3, а у 1891 році – гімназію №4, у 1870 році – першу Маріїнську жіночу гімназію, у 1873 році – реальне училище, у 1812 році – Інститут благородних дівиць. Наприкінці ХІХ сторіччя були відкриті професійні школи, комерційне училище, торгова школа, технічне залізничне училище, школа малювання і живопису, музична та інші. У школах вчилились переважно діти заможних і привілейованих верств населення. Харківський учбовий округ керував, як вказує Д.І.Багалій, навчальними і культурно-освітніми закладами губерній: Харківської, Орловської, Курської, Полтавської, Чернігівської, Миколаївської, Катеринославської та області війська Донецького.

З відкриттям Харківського університету 50 студентам колегіуму було дозволено слухання лекцій в університеті. З 1817 року колегіум став діяти за статутом духовних училищ, який регламентував зміст і методи викладання, конспектів лекцій, які не передбачали самостійної обробки викладачем. Термін навчання став 6 років: словесні, історичні, математичні, богословські класи, клас мов. У 1840 році почалася реформа духовних семінарій. Розвиток освітніх закладів, які охоплювали все більше різних верств населення не міг не вплинути на розвиток культурного життя: у 1780 році у Харкові відкрито театр; у 1805 році при Харківському університеті була організована перша у місті друкарня; у 1812 році вийшла перша газета «Еженедельник»; у 1816 році – журнал «Харківський Демокрит» та «Український вісник»; у 1824 році – «Український журнал»; з 1836 року починає виходити «Український альманах». У

1839 році видається альманах «Утренняя звезда», в якому публікуються твори Квітки-Основ'яненко, Гулака-Артемівського, Котляревського, Гребінки та інших. У 1806 році організовано «Комітет по виданню книг для міста».

Висновки: на підставі аналізу проблеми дослідження та узагальнення його результатів, можемо сказати, що XVIII та XIX століття стали часами активного відкриття закладів середньої освіти на Слобожанщині: шкіл, гімназій, училищ, класів; навчання охоплювало різні верстви населення, кількість яких постійно зростала, що свідчить про зацікавленість населення в освіті; навчання було як коштовним так і безкоштовним; відкриття та робота Харківського Колегіуму тісно пов'язана з традиціями Києво-Могилянської Академії та Харківським університетом; колегіум у Харкові у XVIII сторіччі відіграв роль вищого навчального закладу, бо поєднував програмами як середню так і вищу школи; зміни, які траплялись у розвитку та структурах навчальних закладів тісно пов'язані з реформами, які відбувались в той час; згідно принципів викладання, посилаючись на Д.Багалія та Д.Міллера, можна вважати, що вони були досить гуманними: вчилися діти різних верств населення; навчання було як коштовним так і безкоштовним; учні мали вибор у вивченні різних дисциплін; архієрей Феакліст вимагав, щоб навчання не було досить надмірним; Єпіфаній Самуїл вимагав в інструкціях до викладання, що отроків неможна «мучити», щоб не відбити тягу та «склонності» до навчання; основними методами викладання були бесіди, диспути, вправи; стан освіти XVIII-XIX століть свідчать, що уже у ті часи Харків був центром освіти та культури.

Список використаних джерел:

1. Лебедев Амфиан Степанович. Харьковский колегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. /Н.М.Кареев. – Москва. 1886. 103 с.

2. Багале́й Д.И., Д.П.Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования. Т.1.(ХУП – ХУШ вв.) 1655 - 1905гг. /Д.И.Багале́й, Д.П.Миллер. – Харьков.1905. 568с.
3. Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з ХVІІІст. до сьогодні. /уклад. Н.В.Аксьонова, В.В.Кравченко, Ю.Ю.Полякова, Т.О.Чугуй. – Харьков. 2011. 140 с.
4. Квитка Григорий. Харьков и уездные города: очерки, новеллы, статьи. /Григорий Квитка. – Харьков. 2005. 191 с.
5. Лейфред А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе. /А.Ю.Лейфред, Ю.Ю.Полякова. – Харьков.1998. 334 с.
6. Михайлик О.Ф. Харкову – 300 років: короткий історично-економічний нарис. – Харків.1956. 131 с.
7. Історія України: джерельний літопис. /Упоряд Т.Ю.Горбань, Ю.А.Горбань, Л.В.Ульницька; Упоряд. Ред. В.І.Червінський. – Київ. 2008. 779 с.
8. Історія України від найдавніших часів до сьогодні. Зб. Документів і матеріалів. /За заг. ред. А.П.Коцур, Н.В.Терес; Упоряд. І.Б.Автущенко. – Київ. 2008. 1099 с.
9. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України. /С.А.Макарчук. – Львів - 1991. 351 с.
10. Куделко С.М.: хроника столетий. /С.М.Куделко, Л.И.Тарасова; Науч.ред. С.И.Посохов. – Харьков. 2010. – 391 с.
11. История Слобожанщины и Белгородского края. /Ред. и авт. пред. В.Овчинников, Н.Олейник. – Белгород. 2011. 334 с.
12. Посохова Л.Ю.Харківський колегіум (ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.). – Харків. 1999. 168 с.
13. Історія рідного краю. /Б.П.Зайцев, В.В.Середа, В.В.Воропева, О.С.Марченко. – Харьков, 2002. 263 с.